

**DOKUZ EYLÜL
ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

Süleyman GENÇ

Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı

Muammer ERBAŞ

Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk" İsimli Eseri

Murat MEMİŞ

Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları

Mehmet TÜRKERİ

Aristoteles ve İş Etiğindeki Temel Değerlerin Dönüşümü

Necdet ÜNAL

Kur'an-ı Kerim'de Dâbbe

Muhsin AKBAŞ

Redemptive Suffering in Islamic Thought: A Critical Approach

Burhan SÜMERTAŞ

Kur'an'da Hıyânet Kavramı

M. Zakyi İBRAHİM/ Çev. Burhan SÜMERTAŞ

Kur'an'da İletişim Modelleri: Allah-İnsan Etkileşimi

Ziya ŞEN

Dursunbey Kur'an'ı Anlama Sempozyumu'nun Ardından

SAYI: XXXI YIL: 2010

ISSN: 1303-3344

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
(HAKEMLİ DERGİ)

Sayı / Number : 31

Yıl / Year : 2010

ISSN : 1303 - 3344

İZMİR
Yılda İki Defa Çıkar

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI**DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ - İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Sayı: 31 Yıl: 2010

Yayın No: 09.1400.0000.000/BY.010.045.535

ISSN: 1303-3344

1. Baskı

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi adına Dekan Prof. Dr. Ömer DURLU**Sorumlu Müdür** : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ**Yönetim Yeri** : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hatay 35350 İZMİR**Yayının Türü** : Yerel Süreli - 6 ayda bir yayınlanır. Ulusal Hakemli bir dergidir.**Editör** : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ**Editör Yardımcısı ve Dizgi-Redaksiyon** : Dr. Murat MEMİŞ**Yayın Kurulu** : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ Prof. Dr. Ahmet GÜNER
Prof. Dr. Osman BİLEN Prof. Dr. A. Bülent ÜNAL
Yrd. Doç. Dr. Süleyman GENÇ Dr. Murat MEMİŞ**Hakem Kurulu** : Prof. Dr. A. Bülent ÜNAL (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ARSLAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mazlum UYAR (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Murteza KORLAELÇİ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman ÇETİN (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARADENİZ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Remzi KAYA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şehmuz DEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Akif KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa DAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi)**Yazışma Adresi** : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 35350 Hatay-İZMİR
Tel. : 0 (232) 285 29 32 Fax : 0 (232) 224 18 90
e-mail: deu.ilahiyat.f.dergisi@gmail.com
Web sitesi: <http://www.deu.edu.tr/DEUWeb/Icerik/Icerik.php?KOD=1642>
Dergi Sekreteryası : İlknur ÇAKIR (+90 232 285 29 32/200 34)

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sosyal ve insan bilimleri alanında hakemli bir dergidir. Basılı makalelerin bütün bilimsel ve dilsel sorumlulukları yazarlarına aittir. Mart 2009 itibarıyla EBSCO Publishing Inc. ile yapılan anlaşma gereği Fakülte Dergimizin tüm sayıları 100 ayrı uluslararası veritabanına kaydedilerek taranacaktır. © Tüm Hakları Saklıdır.

Basım Yeri : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası**Basım Tarihi** : 13 Ağustos 2010**Basım Yeri Adresi** : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası DEÜ Sağlık Yerleşkesi Mithatpaşa Cad. No: 1606 Balçova 35340 İzmir
Tel : 0(232) 412 33 40 - Fax : 0(232) 412 33 39

PUBLICATION OF DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY**REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY OF DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY**

Issue: 31 Year: 2010

Publication nu: 09.1400.0000.000/BY.010.045.535**ISSN:** 1303-3344

First Edition

Owner : On the behalf of the Review of The Faculty of Divinity Of Dokuz Eylöl University Prof. Dr. Ömer DÜMLÜ (Dean)**Managing Editor:** Prof. Dr. Rıza SAVAŞ**Management In** : Dokuz Eylöl University, the Faculty of Divinity, 35350 Hatay-İZMİR.**Publication Type:** National Referred - Two Issues Per Year**Editor-In Chief** : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ (Vice-Dean)**Associate Editor and Redaction** : Dr. Murat MEMİŞ**Editorial Board** : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ Prof. Dr. Ahmet GÜNER
Prof. Dr. Osman BİLEN Prof. Dr. A. Bülent ÜNAL
Ass. Prof. Dr. Süleyman GENÇ Dr. Murat MEMİŞ**Advisory Board** : Prof. Dr. A. Bülent ÜNAL (Dokuz Eylöl University)
Prof. Dr. Ahmet ARSLAN (Ege University)
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL (Uludağ University)
Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR (Dokuz Eylöl University)
Prof. Dr. Mazlum UYAR (Marmara University)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege University)
Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER (Atatürk University)
Prof. Dr. Murteza KORLAELÇİ (Ankara University)
Prof. Dr. Osman ÇETİN (Uludağ University)
Prof. Dr. Osman KARADENİZ (Dokuz Eylöl University)
Prof. Dr. Remzi KAYA (Uludağ University)
Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara University)
Prof. Dr. Şehmuz DEMİR (Atatürk University)
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE (Atatürk University)
Ass. Prof. Dr. Mehmet Akif KOÇ (Ankara University)
Ass. Prof. Dr. Mustafa DAŞ (Dokuz Eylöl University)**Communication Adress** : Dokuz Eylöl University, the Faculty of Divinity, 35350 Hatay-İZMİR.
Tel.: +90 (232) 285 29 32 Fax : +90 (232) 224 18 90
e-mail: deu.ilahiyat.f.dergisi@gmail.com
Web site: <http://www.deu.edu.tr/DEUWeb/Icerik/Icerik.php?KOD=1642>**Secretary** : İlknur ÇAKIR +90 (232) 285 29 32 / 200 34

Review of Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University is a refereed journal on social sciences and humanities. All scientific and linguistic responsibilities of published articles belong to their authors. According to License Agreement signed with EBSCO Publishing Inc. at March 2009 all issues of Review of the Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University will be recorded 100 different international databases. © All rights reserved.

Printing Office : Dokuz Eylöl Üniversitesi Matbaası**Printing Date** : August 13, 2010**Printing Office Address** : Dokuz Eylöl Üniversitesi Matbaası DEÜ Sağlık Yerleşkesi Mithatpaşa Cad. No: 1606
Balçova 35340 İzmir / TURKEY Tel : +90 (232) 412 33 40 - Fax : +90 (232) 412 33 39

İÇİNDEKİLER

Telif Makaleler

- Süleyman GENÇ** 9-48
Selçuklu Tarihinde İbrahim Yımal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı
- Muammer ERBAŞ** 49-91
Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk" İsimli Eseri
- Murat MEMİŞ** 93-133
Allah'a İẓâfesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları
- Mehmet TÜRKERİ** 135-155
Aristoteles ve İş Etiğindeki Temel Değerlerin Dönüşümü
- Necdet ÜNAL** 157-190
Kur'an-ı Kerim'de Dâbbe
- Muhsin AKBAŞ** 191-204
Redemptive Suffering in Islamic Thought: A Critical Approach
- Burhan SÜMERTAŞ** 205-231
Kur'an'da Hıyânet Kavramı

Review Makale, Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel Çeviriler

- M. Zakyi İBRAHİM/ Çev. Burhan SÜMERTAŞ** 235-261
Kur'an'da İletişim Modelleri: Allah-İnsan Etkileşimi
- Ziya ŞEN** 263-272
Dursunbey Kur'an'ı Anlama Sempozyumu'nun Ardından

KUR'ÂN'DA HIYÂNET KAVRAMI

Burhan SÜMERTAŞ*

Ö Z E T

Bu makale Kur'ân'da bir semantik araştırmadır ve iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm, *hiyânet* kavramının lügat anlamlarını ve başka kavramlarla ilişkisini ortaya koymaktadır. İkinci bölüm, *hiyânet* kavramının Kur'ân'daki kullanım biçimlerini ve muhtevasını incelemektedir. Araştırmanın temel hedefi, *hiyânet*'in Kur'ân'daki anlamlarını tespit etmektir.

Anahtar Terimler: Kur'ân, ayet, hiyânet, ihânet, sadâkat.

THE CONCEPT OF HIYÂNAH IN THE QUR'AN

ABSTRACT

This article is a semantic research in the Qur'an and consists of two parts: The first part investigates the word meanings of *hiyânah* and the relationship between the other terms. The second part observes the usage patterns of the concept of *hiyânah* in the Qur'an and its contents. The main target of this study is to determine the meanings of *hiyânah* in the Qur'an.

Key Words: Qur'an, verse, disloyalty, betrayal, loyalty.

GİRİŞ

Kur'ân'ın bütün kavramları önemlidir. İnsanlar arası ilişkileri düzenleyen ahlâkî içeriğe sahip kelime ve kavramlar ise, sundukları mesajlar açısından daha ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu tür kavramlar bir davranışı konu edinmekte, onun yapılmasını ya da yapılmamasını istemektedir. Vefâ, Sıdk, ihlas, takva, ihsan, sevgi, tevâzu, hilm, barışseverlik gibi erdemler, Yüce Allah'ın insanlarda bulunmasını istediği olumlu davranışlardır. Yalan, aldatma, kibir, hased, zulüm, ihânet gibi kötü davranışlar ise yasaklanan olumsuz vasıflardandır. Emredilen ve yasaklanan davranışların her birisi, münferid çalışmalara konu olabilecek ve değişik açılardan ele alınabilecek içeriğe sahiptir.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi/ARTVIN. E-posta: bsumer55@gmail.com

Biz bu makalemizde, geçmişten günümüze bütün toplumların çirkin gördüğü ve Kur'ân'ın *hyânet* olarak adlandırdığı ihâneti incelemek istedik. Türkçe'de ihânetle ilgili olarak *hâin*, *hayın*, *muhannet*, gibi kelimeler çokça kullanılmakta, *namusa ihânet*, *emânete ihânet* ve *vatan hâini* tabirleri bolca kullanılmaktadır. Çalışmamızda Kur'ân'ın ihâneti hangi anlamlarda ve hangi konularla ilişkili olarak kullandığını ortaya koymaya çalışacağız.

I. HIYÂNET KAVRAMININ LÜGAT VE KAVRAMSAL AÇIDAN İNCELENMESİ

A. Etimolojik Tahlil ve Lügat Anlamları

Hiyânet masdarı *h-e-n* / خ-ه-ن veya *h-v-n* / خ-و-ن sülâsi kökünün masdarıdır. Bu kökün İhânet ve Hiyânet şeklindeki iki masdarı günlük konuşmalarımızda kullanılması yönüyle dikkat çekmektedir. Kur'ân'da yer alan *hyânet*, Türkçemizde daha çok *ihânet* kelimesiyle karşılanmaktadır. Aynı anlama gelen bu iki masdara, makalemizde sıklıkla yer verilmektedir. Kavramı ifade ettiğimiz yerlerde *hyânet*; onun anlamını Türkçe olarak anlattığımız zaman ise *ihânet* veya *ihânet etmek* tabirlerini kullanmayı tercih ettik.

Klasik Arapça lügatlerde bu kökün anlamları hakkında bilgi verilirken *eksiklik*¹ unsurunun öne çıktığı görülmektedir. Bir kimsenin payına düşen hakkının noksan verilmesi, bu sülâsi kökten türeyen kelimelerle ifade edildiği gibi; sevgi, samimiyet ve vefâda gösterilen eksik tutum da aynı biçimde anlatılmaktadır. Vurgu yapılan ikinci anlam *zayıflıktır*.² Bu anlam daha çok bir nesnedeki kırılğanlığın; hayvanın veya insanın yük taşımaya engel olan zayıflığın ve acziyetin dile getirilişinde *tehavvün* / التَّحَوُّن kelimesiyle ifade edilmektedir. Bir sonraki anlamın *yanıltmak*, *aldatmak* veya *saklamak* olduğunu söyleyebiliriz. Aslında ihânetten korumak üzere taahhüdü altına aldığı bir

¹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-Ayn*. (Thk.: Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî), Menşûrât, Beyrût, 1988, IV, 309; Ebû Nasr İsmail el-Cevherî (ö. 393/1002), *es-Sıhâb Tâcu'l-Luğa ve Sıhâbu'l-Arabîyye*. (Thk.: Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrût, 1979, V, 2110; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem Ibn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir – Dâru Beyrût, 1955, XII, 145; Ebû'l-Kemâl Ahmed Âsım Efendi (ö. 1236/1820), *Okyanûsu'l-Basîr fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Mubîr/Kâmûs Tercemesi*, İstanbul, 1304/1886, IV, 625.

² Ebû'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-Arîs*, Dâru Sâdir, 1305/1887, IX, 194; Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, 625.

nesneye karşı olumsuz tavır takınıp, asıl ihâneti kendisi yapan kişinin bu tutumu *tabvîn* / التَّخْوِين kelimesi ile dile getirilmektedir. Özellikle arslanların fersiz, zayıf ve gevşek bakışları bu kökün mâzî fiili olan *hâne* / حَانَ ile anlatılmaktadır. *Hâinetü'l-Ayn* / خَائِنَةُ الْعَيْن tabiri de nâmahreme hırsızca bir bakışla bakmayı anlatmak için türemiştir.³ Bu sert olmayan, zayıf ve yumuşak bakışlar muhtemelen sadece görünüştedir. Masum gibi görünen bakışların altındaki aldatma hissini içinde taşıyan fâil, hâinliği düşünmektedir. Onun zayıf ve sinsi bakışının sonucunda ihânet yani aldatma, gadr, vefâsızlık meydana gelmekte ve güven yaralanmaktadır. Bunlara ilaveten, kılıcı ile bir darbe yapan, ancak isâbet ettiremeyen kişiye Araplar, kılıcı kasdederek "*Kardeşin sana ihânet etti*"⁴ demek ve kılıcın, kendinden bekleneni yapmadığını kastetmektedirler. Bir kişinin olumludan olumsuza doğru bir değişim geçirmesi de "*Zaman sana ihânet etti*"⁵ biçiminde ifade edilmektedir. Ayrıca kovanın ipinin kopması sonucu aralarındaki bağın çözülmesi *ihânet* olarak anlatılmaktadır.⁶

İhânet veya hıyânet kelimesinin bugünkü kullanımlarına baktığımızda, bazı anlamların zamanla kaybolduğunu, bunun yanı sıra bir takım yeni anlamların eklendiğini görürüz. Zira bugün sadâkate mecbur olduğu halde fenalık edip bağlılığın tersi yönde davranış göstermek; kıymak; zulmetmek; kutsal sayılan şeylere el uzatmak; kahtpelik; gizli bilgileri düşmana vermek; güveni kötüye kullanmak gibi anlamlar ihânetin önde gelen içerikleri arasında yer almaktadırlar.⁷ Dolayısıyla yukarıda kelimenin lügat anlamlarını belirtirken gördüğümüz *zamanın ihâneti*, *kılıcın ihâneti* gibi içeriklerin bugün kullanılmadığını söyleyebiliriz. İhânet kavramının içini günümüz konuşma dilinde daha çok *emânete ihânet*, *eşe ihânet*, *davaya ihânet* ve *vatana ihânet* gibi tabirler doldurmaktadır. Bu tabirler toplumun hassasiyet gösterdiği muhtevalara sahip olup, ilgili fiilleri gerçekleştirenler *hâin* olarak anılmakta ve kendilerinden nefret duyulmaktadır. Türkçe'de halk ağzında, hâin kelimesinin *hayın* ve *muhannet* şeklinde alçaklığı, vefâsızlığı, korkaklığı, namertliği ifade etmek üzere kullanıldığı da vâkidir.

³ Halil, *Ayn*, IV, 309; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 146; Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, 625.

⁴ Halil, *Ayn*, IV, 309.

⁵ Halil, *Ayn*, IV, 309.

⁶ Bu kökün bütün anlamları için bkz.: el-Cevherî, *es-Sıhâb*, V, 2109-2110; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (İbn Fâris) (ö. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lügâ*, (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1991, II, 231; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 144-146.

⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati / Türk Dillerinin İstikâke ve Edebi Lügatleri*, İstanbul, 1943, II, 592; *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, I, 642.

B. Câhiliyye Şiirindeki Kullanılışı

Câhiliyye dönemi şiirleri İslâmî ilimler sahasında, özellikle de Kur'ân'la ilgili araştırma yapanlar için önemli bir kaynaktır. Araştırılan bir kavramın Câhiliyye şiirlerindeki kullanımlarına müracaat etmenin amacı, kavramın nüzûl öncesi veya nüzûl sürecinde Arapların dilsel zihniyetindeki kullanımlarını tespit etmektir. Bu tespit, araştırmacıyı, ilgilendiği Kur'ân kavramının doğru anlamını yakalamaya götürecektir. Biz de elimizde bulunan bu edebî şaheserlerde hiyânet ve türevlerinin hangi anlamlarda kullanıldığını araştırdık. Yukarıda kelimenin lügat anlamlarını açıkladığımız yerde görüldüğü gibi Araplar da hiyânet kelimesini, ilk anlamlarından olan eksiltme, noksanlaştırma manasına gelecek şekilde kullanmaktaydılar. Lebîd b. Rebî'a (ö. 163/780)'nın atını tasvîr ettiği şu beytini buna örnek gösterebiliriz:

*"Uzâfıra terkisindekilerle birlikte dörtlâle koşmakta
Fakat benim gelişim ve gidişim onu yavaşlatmakta (hıçını azaltmakta)."*⁸

Bir başka şair Amr b. Külsûm (ö. Mîlâdî 584)'ün bir beytinde emânete ihânet etmeyi ifade edilmektedir:

*"Dur da soralım sana: Arayı açmaya mı çalıştın?
Yoksa bunun emânete ihânet olduğunu bilmiyor musun?"*⁹

Yine kelimenin lügat anlamları arasında zaman içerisindeki değişim ve dönüşümün bir hiyânet olarak ifade edildiğini Nâbiğa ez-Zübyânî (ö. Mîlâdî 604?)¹¹'nin şiirinde görmekteyiz. O, kan kırmızı renkteki sakalının zamanla normal kırmızıya döndüğünü, kendisinin sakalına kına çalmak zorunda kaldığını ifade etmekte ve sakalın bu değişimini ihânet ve gâdr (aldatma) kelimeleri ile anlamlandırmaktadır.¹² el-A'sâ (ö. 629/7) da zaman içerisinde insanın yaşlanmasını zamanın ihâneti olarak değerlendirmektedir:

*"Zaman Ebû Mâlik'e ihânet etti
Zaman kimlere ihânet etmedi ki?"*¹³

⁸ (Bu beyti şairin divanında bulamadık. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 144'ten aldık.

⁹ Mîlâdî 622 tarihinden öncesinin hicri takvime göre bir karşılığı olmadığı için sadece mîlâdî tarihi verdik.

¹⁰ Ömer Faruk et-Tabbâ', *Divânü Amri'bnî Külsûm*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., , Kâfiyetü'n-Nûn (28), s. 58.

¹¹ Bkz.: Onuncu dipnot.

¹² Ömer Faruk et-Tabbâ', *Divânü'n-Nâbiğati'ez-Zübyânî*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., , Kâfiyetü'n-Nûn (56), s. 126.

¹³ Ömer Faruk et-Tabbâ', *Divânü'l-A'sâ*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, trs., , Kâfiyetü'n-Nûn (79), s. 238.

C. Kavramsal İnceleme

Hıyânet, herhangi bir bilim dalının/disiplinin terminolojisini yansıtan kavram değildir. Bu yüzden, onunla yakın anlamlılık ve paralellik arz eden kavramlar üzerinde durmak istiyoruz. Bunu yaparken de tercihimiz, anlamca en yakın olandan başlamak olacaktır.

1. Nifâk

N-f-k / ن-ف-ك kökünden türeyen nifâk kelimesi, iki kapılı bir yuvaya sahip köstebeğin düşmanını aldatarak kapıların birinden girip öbüründen kaçmasını anlatmaktadır.¹⁴ Terim olarak ise *nifâk*; bu kök anlamının özelliğini üzerinde taşıyacak biçimde ama dinî hüviyet kazanarak, inandığını dili ile söyleyip, küfrünü kalbinde gizlemektir.¹⁵ *Münâfık* da, kendisini düşmanın tehlikesinden kurtarmak için bir kapıdan girip ötekinden kaçan hayvanın durumunda olduğu gibi; dinin bir kapısından girip, başka kapısından çıkan *şifî şahsiyetli kişi* demektir.¹⁶ Kur'an-ı Kerim'de n-f-k / ن-ف-ك kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda, münâfıklık manasına gelecek biçimde 38 yerde kullanılmıştır.¹⁷

Bu bağlamda Râğıb el-İsfehânî'nin ifadesine göre, *hıyânet* ile *nifâk* kavramları aslında aynı anlamlara gelmektedir. İki kavram arasındaki fark, ahid ve emânetler söz konusu olduğunda hıyânetin; din söz konusu olduğunda ise nifâk kelimesinin kullanılmasıdır. Hıyânet; ahid ve sırrın tersini işlemek, yani sözleşmeyi tek taraflı bozarak gerçeğe uygun olmayan davranış sergilemektir. Onun bu anlamdaki zıddı *emânet* kelimesidir¹⁸.

¹⁴ Halil, *Ayn*, V, 177-178; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 358-359; Zebidî, *Tacü'l-Arûs*, VII, 79; Âsım, *Kâmus*, III, 60.

¹⁵ Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 201/816), *et-Ta'rîfât*, Dersââdet, Arif Efendi Matbaası, 1318/1900, s. 166.

¹⁶ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Ahmed Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Çaribi'l-Kur'an*, (Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1961, s. 502.

¹⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfreh li-Elfâz'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1996, n-f-k / ن-ف-ك md., s. 809.

¹⁸ Râğıb, *el-Müfredât*, s. 163.

2. Ğull

Ğull / الغل kelimesi de hıyânet anlamını karşılamaktadır. Lügatteki *gizlemek* anlamıyla sözlere ve anlaşmalara sadâkatsizlik gösteren kişinin, ihâneti, içinde hep gizli bir düşünce olarak tuttuğunu ve fırsatını bulunca da gerçekleştirdiğini; *bağlamak* anlamıyla ihânetin insanları şaşırta, ellerini kollarını bağlayan tarafını; *kirlilik* anlamıyla da hâinliğin fert ve toplum nazarındaki çirkinliğini yansıtmaktadır.¹⁹ Kur'ân'da "Bir peygambere (ganimetlerin dağıtımında) ihânet etmesi yaraşmaz..."²⁰ âyetinde de ğull kelimesi bu görevde kullanılmaktadır.

3. Hattâr

Hattâr / حَتَّار kelimesi hıyânet ile paralellik arz etmektedir. H-t-r / ح-ت-ر sülâsî kökü, lügatlerde bir kişinin gönlü dönüp midenin bulanmasını ifade etmektedir. Mübâlağalı ism-i fâil olan *battâr* ise aşırı derecede gadr, aldatma, sadâkatsizlik hisleriyle yaşayan birini nitelemektedir.²¹ Sözünden dönen insanın da mide bulandırıcı, tiksindirici, pis bir iş yapmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda *battâr* kelimesinin içeriği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu kelime Kur'ân'da bir yerde *battârın kefür: bâin nankör* şeklinde geçmektedir.²² Muhtemel bir deniz fırtınasında Allah'a yalvarıp O'ndan yardım isteyen insanın karaya çıkıp kurtulunca biraz önceki yalvarma düşüncesine sadâkatsizlik göstermesi, dönmesi Kur'ân literatüründe hıyânet olarak kabul edilmektedir.

4. Hulf

Hıyânet ile yakın anlamlı kavramlardan birisi de *hulf* / الحلف 'tür. Bu kelime pek çok anlama sahip olmakla birlikte, söz'le ilgili olduğunda *va'd* kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Bu durumda *hulf*, vaad edilen şeye zıt davranmayı ifade etmekte olup söze sadâkatsizliği anlatmaktadır.²³ Türkçe'deki *hulfü'l-va'd* terimi de bu anlamda kullanılmaktadır.²⁴ İfâl kalıbından *ahlefe* / أَخْلَفَ

¹⁹ Halîl, *Ayn*, IV, 347-348.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/161.

²¹ Halîl, *Ayn*, IV, 236; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 229; Âsım, *Kâmûs*, I, 835.

²² Lokmân, 31/32.

²³ Halîl, *Ayn*, IV, 265-269; İbn Manzûr, *Lisân*, IX, 82-97; Âsım, *Kâmûs*, II, 754-755.

²⁴ Kadri, *Büyük Türk Lügati*, II, s. 643-645.

vaadine, ahdine vefâlı davranma anlamını içerecek şekilde va'd²⁵, ahd²⁶, mîâd²⁷ ve mev'id²⁸ kelimeleri ile birlikte âyetlerde yer almaktadır. Bu âyetlerin büyük çoğunluğunda, Allah'ın vaad ve ahdine hulf göstermeyeceği vurgulanmaktadır.

5. Nakz

Nakz / النَّقْضُ kelimesini de hıyânet anlamına paralel olarak zikretmek mümkündür. Nakz, lügatlerde bir nesneyi önceki halinden bozmak anlamında olup *n-k-z* / ن-ك-ز kökünün masdarıdır. Çoğunlukla bir binanın yıkılması, ipin katlarına ayrılması ve düğümün çözülmesini anlatmak için bu kökten türeyen fiiller kullanılmaktadır. N-k-z kökü, örneğin; parmak çıtlatılması vb. durumlarda kemiklerden çıkan ses ile, binanın yıkılırken çıkardığı gürültü patırtıyı da ifade etmektedir²⁹ ki, bu kelimenin anlamında *ses çıkması* önemli bir unsurdur. Türkçe'de de, binanın yıkıntısı için kullandığımız *enkeâz* ve sözlerdeki çelişkiyi ifade etmek için kullandığımız *tenâkuz* kelimesi bu kökten türediği görülmektedir. Sözleşmelerin, vaad ve yeminlerin fert ve toplum vicdanında tesîs ettiği güyen ortamı ne kadar mühim ise; bunların gereğini yapmayıp tek taraflı feshedilmesinin de yine fert ve toplumda meydana getirdiği yıkıntı ve manevî çöküntüler, insan ruhunda kopardığı fırtınalar çok önemlidir ve nakz kelimesinin anlamıyla birebir örtüşmektedir. Nakz Kur'an'da *eymân* / الأيمان ile birlikte yeminleri bozma anlamında bir yerde³⁰; *mîsâk* / الميثاق ile birlikte anlaşmayı bozmak anlamında üç yerde³¹; *ahd* / العهد ile birlikte ahidleri (Allah'ın ahdi vb.) bozmak anlamında da üç yerde³² kullanılmaktadır.

6. Neks

Neks / النَّكْثُ kelimesinden de söz etmemiz gerekecektir. Bu kelime *N-k-s* / ن-ك-ث sülâsî kökünden türemiştir. Tekrar eğirip ip yapmak üzere eski

²⁵ Tevbe, 9/77; İbrâhim, 14/22; Hac, 22/47.

²⁶ Bakara, 2/80

²⁷ Âl-i İmrân, 3/9, 194; Ra'd, 13/31.

²⁸ Tâhâ, 20/58, 86, 87.

²⁹ Halîl, *Ayn*, V, 50-51; İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 243-245; Âsım, *Kâmûs*, II, 451-452.

³⁰ Nahl, 16/91

³¹ Nisâ, 4/155; Mâide, 5/13; Ra'd, 13/20.

³² Bakara, 2/27; Enfâl, 8/56; Ra'd, 13/25.

kilimlerin ve palasların çözülmesini anlatmaktadır. Zamanla ipin katlarını bozup çözmek, misvâkın başının bozulup açılması ve verilen sözlerin, yapılan anlaşmaların bozulup üzülməsi de bu kökle anlatılmaktadır. Nakz kelimesi ile de eş anlamlı olup hiyânet kavramının anlattığı içeriğe sahiptir.³³ Yukarıda aktardığımız *nakz* kelimesine benzer biçimde neks Kur'ân'da bir âyette biatı³⁴, iki âyette ahdi³⁵, iki âyette yemîni³⁶, bir âyette ise yemîni ve ahdi³⁷ bozmak anlamlarında kullanılmakta ve sözlere ihâneti dile getirmektedir.

7. *Tevliye*

Vellâ / ولى fiili de hiyânete anlamca yakın kelimelerdendir. *V-l-y* / و-ل-ی sülâsî kökünden türeyen bu kelime aslında sorumluluk üstlenmeyi anlatmasının yanı sıra, hem yaş/taze hurmanın kurumaya yüz tutmasını, hem de yağmurun mütemâdiyen yağmasını ve bir şeyin ardı ardına gelmesini anlatması yönüyle hiyânet kelimesine paralel anlamlıdır. İnsan için kullanılması söz konusu olduğu zaman kişinin, birisine veya bir nesneye ensesini, sırtını dönüp gitmesini anlatmaktadır.³⁸ Hurmanın tazeliğe sırt çevirip kurumaya başlaması gibi, sözünden dönen insan da vefâya sırtını dönmüş olmaktadır. Bu kelime, *dübür* / دبر ile de kullanılmakta ve Kur'ân'da pek çok âyette geçmektedir.³⁹

8. *İnkılâb*

K-l-b / ك-ل-ب köküne iki harf ilave edilerek elde edilen *inkılâb* / انقلاب kelimesi de hiyânete yakın anlamlı kelimelerdendir. Bu kelime de geri dönmek anlamındadır.⁴⁰ Kur'ân'da bu manaya gelecek şekilde kullanılmaktadır.⁴¹

³³ Halîl, *Ayn*, V, 351; Ibn Manzûr, *Lisân*, II, 196-198, Asım, *Kâmûs*, I, 369.

³⁴ Fetih, 48/10.

³⁵ Zuhûrûf, 43/50; A'râf, 7/135.

³⁶ Tevbe, 9/13; Nahl, 16/92.

³⁷ Tevbe, 9/12.

³⁸ Halîl, *Ayn*, VIII, 366; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (v. 370/980), *et-Tehzîbu'l-Luġa*, (Thk.: Abdulazîm Mahmud), Dâru'l-Mısriyye, Kahire, 1964, XV, 452; Asım, *Kâmûs*, III, 952.

³⁹ Âl-i İmrân, 3/92; Tevbe, 9/25,50; Sâffât, 37/90; Fetih, 48/17.

⁴⁰ Halîl, *Ayn*, V, 171; Ezherî, *Tehzîb*, IX, 452; Asım, *Kâmûs*, I, 239.

⁴¹ Âl-i İmrân, 3/144, 149; Mâide, 5/21.

II. HIYÂNET KAVRAMININ KUR'ÂN'DAKİ KULLANIMLARI VE ANLAMLARI

A. Kur'ân'daki Kullanımları

Kur'ân'da *h-e-n/ن-ا-خ* veya *h-v-n/ن-و-خ* sülâsî kökünden türeyen kelimeler ikisi mekkî, altısı medenî olmak üzere sekiz sûrede, onaltı defa kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan ikisi *hyânet/خيانة* biçiminde masdar,⁴² ikisi *hâinetün/حائنة* biçiminde mübâlağalı masdar,⁴³ Üçü *hâimîn/حائنين* biçiminde çoğul ism-i fâil,⁴⁴ ikisi *hawvân/حوان* biçiminde mübâlağalı ism-i fail⁴⁵ ve nihâyet yedisi de fiil formlarında gelmektedir.⁴⁶

Sözkonusu kelimenin Kur'ân'daki kullanımlarında dikkat çeken önemli bir husus, ihânetin kime karşı yapıldığının çok açık olarak zikredilmiş olmasıdır. İki âyetle ihânetin muhatabı Allah, Resûlü ve emânetlerdir.⁴⁷ Allah'a ve peygamberine karşı yapılan ihânet, büyük bir günah olduğu gibi insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde de ihânet son derece kötü görülmekte ve kınanmaktadır. İhâneti ifade eden fiil iki âyetle *nefs* kelimesi ile birlikte kullanılarak kişinin kendisine ihânet etmiş olabileceğine dikkat çekilmektedir.⁴⁸ Mâide Sûresi'nde kulların Allah ile olan anlaşmalara/mîsâka uymamaları ihânet olarak adlandırılırken,⁴⁹ Enfâl Sûresi'nde toplumlar arası anlaşmalara uyulmaması aynı kelimeyle ifade edilmekte ve devletlerarası diplomaside Müslümanların anlaşmaya ihânet etmelerinin onlara yakışmayacağı belirtilmektedir.⁵⁰ Yûsuf Sûresi'ndeki kıssada ihânet kelimesinin *gayb* kelimesi ile birlikte geçtiğini görmekteyiz ki, bu da bulunmadıkları ortamlarda insanların aleyhlerinde bir takım entrikalar çevirmenin kötülüğüne değinilmektedir.⁵¹ Hz. Nûh ve Hz. Lût Peygamber'lerin hanımlarının kocalarına ihânetlerinin ifade edilmesi de oldukça manidardır. Bu peygamberlerin hanımlarının günümüzde

⁴² Enfâl, 8/58, 71.

⁴³ Mâide, 5/13; Ğâfir, 40/19.

⁴⁴ Nisâ, 4/105; Enfâl, 8/58; Yûsuf, 12/52.

⁴⁵ Nisâ, 4/107; Hac, 22/28.

⁴⁶ Bakara, 2/187; Nisâ, 4/107; Enfâl, 8/27, 27, 71; Yûsuf, 12/52; Tahrîm, 66/10.

⁴⁷ "يا ايها الذين آمنوا لا تخونوا الله والرسول وتخونوا ايمانكم..." Enfâl, 8/27, 71.

⁴⁸ "...تختانون انفسكم..." Bakara, 2/187.

⁴⁹ "...تختانون انفسهم..." Nisâ, 4/107.

⁵⁰ "...ولا تزال تطلع على حائنة منهم..." Mâide, 5/13.

⁵¹ "واما تخافون من قوم خيانة فاني انذركم الله على سبيل مبين..." Enfâl, 8/58.

⁵² "اي... لم احنه بالغيب..." Yûsuf, 12/52.

anlaşıldığı gibi iffetsizlikleri asla söz konusu değildir. Kur'an'da onların kocalarının dinlerine, davalarına sadâkatsizlikleri ve imansızlıkları ihânet olarak yer almaktadır.⁵² Gözlerin ihânetinden bahseden âyet,⁵³ ileride konular işlenirken ele alınacağı gibi, insanın içinden geçen veya gözleriyle dışa vurduğu bütün düşüncelerin Allah tarafından kesinlikle bilindiğini ifade etmektedir. Kur'an'a göre ihânet o kadar kötü bir davranıştır ki, Allah bu fiili işleyenleri asla sevmediğini,⁵⁴ onların hilelerini başarıya ulaştırmayacağını⁵⁵ bildirmekte ve Resûlü'ne de asla onların tarafında yer almaması gerektiği konusunda tembihte bulunmaktadır.⁵⁶ İhâneti alışkanlık haline getirenlerin aynı zamanda hiç çekinmeden günah işlediklerine,⁵⁷ hatta onların inançsızlıklarına⁵⁸ yer verilirken mübâlağanın en üst dereceli formundan elde edilen sıfatların kullanılması önemlidir.

B. Kur'an'daki Anlamları

1. Allah'a ve Resûlü'ne İhânet

İslâm sancağı altında gerçekleşen ilk savaş olma özelliğine sahip Bedir Savaşı'nın bir değerlendirmesi niteliğindeki Enfâl Sûresi, İslâm'ın savaşa bakışı konusunda ciddi ipuçlarıyla doludur. Sûre, Bedir örneğinden hareketle genelde savaş, barış, ganimetler ve antlaşmalara İslâm'ın bakışını sergilemektedir. Bu sûrenin 27. âyeti konumuzla ilgilidir ve meâlen şu şekildedir:

"Eyy iman edenler! Bile bile emânete ihânet etmek sûretiyle Allah'a ve Resûlü'ne ihânet etmeyin."⁵⁹

Bu âyette ilk dikkat çeken husus; emânete ihânetin Allah ve Resûlü'ne ihânetle eş tutulmasıdır. Her iki ihânetin de içeriğini anlamada muhtelif bilgilerden hareket ederek yorumlar yapmak mümkündür. Âyetin nüzûlüne sebep olan olayı bilmemiz bize bu konuda yardımcı olacaktır. Müfessirler âyetin aşağıdaki olay üzerine indiği hususunda ittifak etmiş gibi görünmekte ve küçük farklarla da olsa olayı şu şekilde anlatmaktadırlar:

⁵² "كانتا تحت عبيدين من عبادنل صالحين فخانتاهما..." Tahrîm, 66/10.

⁵³ "يعلم خائنة الأعين و ما تخفى الصدور" Ğâfir, 40/19.

⁵⁴ "إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ..." Enfâl, 8/58.

⁵⁵ "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ" Yûsuf, 12/58.

⁵⁶ "وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا" Nisâ, 4/105.

⁵⁷ "إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا" Nisâ, 4/107.

⁵⁸ "إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ" Hac, 22/38.

⁵⁹ Enfâl, 8/27.

"Medine döneminde Yabudi Kurayşaoğulları ile Müslümanlar arasında hakemlik yapmak üzere Hz. Peygamber (a.s.), Müslümanları temsilen Ebû Lübbâbe'yi görevlendirmişti. O da Sa'd b. Muâz'ın hakemliğine razı olan Yabudi kabilesine yanlış bir seçimde bulunduklarını, bunun pek çok kişiyi ölüme götürecektir bir tercih olduğunu işaretle hissettirmek istemişti. Bunun için kesilme ve ölüm anlamına gelecek şekilde elini kendi boğazına götürmüştü. Ebû Lübbâbe'nin kendi çocukları da o kabilenin içinde yaşamaktaydı. Ayrıca onlarla ticarî bir takım ilişkileri de söz konusuydu. Bu varlıkları nedeniyle de kaygılanmaktaydı. Onun böyle davranması âyetin nâzil olmasına neden olmuştu. Kendi ifadesiyle, Ebû Lübbâbe Allah'a ve Resulü'ne ihânet ettiğini hemen anlamış ve çok pişmanlık duymuştu. Ardından bağışlanması sağlanmıştı."⁶⁰

Âyeti yukarıdaki rivâyetin ışığında değerlendirdiğimizde emâneti sır, Allah'a ve Resulü'ne ihâneti de o sırı ifşâ etmek şeklinde anlamak mümkün görünmektedir. Ancak biz âyetin sûre içindeki konumunu dikkate alarak, sûrenin indiği genel ortam bağlamında bir değerlendirme yapmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984)'nin yaptığı gibi⁶¹ ilgili âyeti Bedir Savaşı bağlamında ele alacağız. Zira bu sûre Bedir Savaşı'yla ilgilidir. Savaş sonrasında zaferi gören Müslümanlar, hala eski alışkanlıklarındaki gibi ganimet elde etmeyi düşünmekteydiler. Câhiliyye döneminde ganimetler ya onları ele geçiren askerlerin, ya komutanlarının, ya da tüm orduya sahip olan kralın malı olarak kabul edilmekteydi.⁶² Şüphe yok ki bu durum, her türlü sansasyona açıktır. Elde edilen malların paylaşımındaki kuralsızlığın bir an önce giderilmesi gerekmektedir. İşte Enfâl Sûresi'n ilk âyeti ganimetlerin Allah'a ve Resulü'ne ait olduğunu bildirmekte, tam bir teslimiyetten söz etmektedir.⁶³ Sûrenin 41. âyetinde bu malların taksimi için kural getirilmiştir⁶⁴. Bizim ele

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk.: Hânî el-Hâc-İmâd Zekî el-Bârûdî-Hayrî Saîd), el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire, 2004, III, 235-237; Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Thk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1999, V, 1684; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Thk.: es-Seyyid Abdülmaksûr b. Abdîrrahîm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, III, 311; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, (ö. 468/1075), *Esbâbü'n-Nüzûl*, Thk.: Kemal Pesyûnî Zeğlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, s. 238-239; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran, (Mısır 1937'den fotokopi), XV, 151-152; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Babru'l-Muhîr*, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Yeûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, IV, 480.

⁶¹ Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Yrs., 2000, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IV, 23-25.

⁶² Ebû'l-Â'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, (İrc.: Muhammed Han Kayânî-Yusuf Karaca ve Ekip), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, II, 140-141.

⁶³ Enfâl, 8/1.

⁶⁴ Enfâl, 8/41.

aldığımız 27. âyette ganimetlerin hepsini kendi zimmetine geçirmekte ısrar eden Müslümanlara bir uyarı vardır.

Anladığımıza göre Bedir Savaşı sonrası elde edilen ganimetler herhangi bir kişiye ait olmayıp öncelikle *kamu malı* olarak görülmüştür. Kamu malı da, kimsenin kendi hesabına geçirmek amacıyla el süremeyeceği *emânet*tir. Bu emânetleri Allah'ın belirlediği biçimde gerekli yerlere ulaştırmak sûretiyle *taksim etmemek* ise *ihânet* olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu âyetteki ihânet, sûrenin birinci âyetinde geçen *itaatın* zıddı olarak kullanılmıştır. Ayrıca belirtmemiz gereken bir diğer husus da şudur: Emâneti sadece bu âyetteki anlamıyla sınırlandırmayarak *korunması için tarafımıza verilen her şey* biçiminde geniş bir anlam çerçevesinde düşünmek daha yerinde olacaktır. Bu takdirde her türlü mal, akıl, maddi manevi değerler vb. emânetin sınırları dâhilinde yer alacaktır. Zaten günümüzde de “emânete ihânet etmek” tabiri bütün bu anlamları içine alacak şekilde çokça kullanılmaktadır.

Allah'a ve Resûlü'ne ihânet etmek, aynı sûrenin (Enfâl) 71. âyetinde tekrar gündeme gelmektedir: “Şâyet onlar sana ihânet etmeyi düşünüyorlarsa bilsinler ki daha önce de Allah'a ihânet etmişlerdi...”⁶⁵ Âyet yine Bedir Savaşı'yla ilgili olup bu kez konu ganimetler değil, esirlerdir. Bilindiği gibi Bedir esirlerine yapılacak muamelenin niteliğine istişare ile karar verilmişti. Fidyeye verebilecek olanlardan maddi durumlarına göre fidye alınacak, ardından serbest bırakılacaklar; okuma yazma bilenler ise karşılıksız olarak on müslümana okuma yazma öğretecekler ondan sonra serbest kalacaklardı. Her iki durumda da serbest kalanlar, bundan sonra Müslümanlarla asla savaşmayacaklarına dair Hz. Peygamber'e söz vereceklerdi.⁶⁶ Allah Hz. Peygamber'i uyararak onların sözlerinde durmama ihtimalini gündeme getirmektedir. Esirlerin Hz. Peygamber'e ihânetleri, ona vermiş oldukları *sözlerine sadık kalmamaları* olarak bu âyetle dile getirilmiştir. Allah'a daha önceden yaptıkları ihânetleri ise, müşriklerin genel anlamda sözlerinde durmamalarıdır.⁶⁷

2. Nefislere İhânet

Kuran'da Müslümanların nefislerine ihânet etmelerinden bahseden âyetin anlamı şu şekildedir:

⁶⁵ Enfâl, 8/71

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbni Sa'd (ö. 230/845), *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü mine'l-Tabakâti'l-Kübrâ, ez-Zehrâ li-İlmi'l-Kübrâ*, Kahire, 1989, II, 11 27; Mustafa İyda “BEDİR SAVAŞI”, *T.D.İ. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, V, 326-327.

⁶⁷ Râzî, *Mejâtibu'l-Gayb*, XV, 206; İbn Âşûr, *Tahrîr*, VI, cüz: X, 82; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., III, 538; Bayraktar Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraktar Yayınları, İstanbul, 2008, VIII, 86.

“Oruç tuttuğunuz günlerin gecesinde hanımlarınızla cinsel ilişkide bulunmanız size belâdır. Onlar sizin örtünüz, siz de onların örtülerisiniz. Allah nefislerinize ihânet etmekte olduğunuzu bildi, tevbenizi kabul edip sizleri affetti...”⁶⁸

Müslümanlar, orucun farz kılındığı ilk zamanlarda akşam iftardan sonra sadece yatsı namazını kılincaya kadar yiyip içiyor ve hanımlarıyla cinsel ilişkide bulunuyorlardı. Uyku da bu hususta sınırlayıcı bir faktördü. İftar vaktinden sonra herhangi bir nedenle uyuyan birisi, uyandığında artık ağzına bir şey götürmüyor ve cinsel ilişkide bulunmuyordu.⁶⁹ Rivâyetlerden anlaşıldığına göre Müslümanlar bu uygulamayı sürdürmekte oldukça zorlanıyorlardı. Çünkü gündüzleri çalıştıkları için aşırı yorgun düşen bir kısım sahabe, iftar edemeden uyuyup kalabiliyorlardı. Bu durumda ne iftar, ne sahur yemeği yiyebiliyor ve ne de cinsel ilişkide bulunabiliyorlardı. Bedensel ihtiyaçlarını karşılayamadan ertesi gün de oruçlarını tuttukları için çok bitkin düşüyorlardı. Arzularına hâkim olamayan bir kısım sahabe de, yasak kabul edilen zamanlarda ilgili yasakları bazen çiğniyor ve bundan kimseye söz etmiyor, yani gizlemiş oluyorlardı. Hatta ihâneti ifade eden fiilin muzâri kalıbında gelmiş olması (tahtânûne / تختانون), Müslümanların bu yasağı zaman zaman deldiklerini göstermektedir. Nitekim âyetin nüzulüne sebep olan olayın fâili durumundaki Ensar'dan Kays b. Sırma' işten evine döndükten sonra, yemek hazırlanmasını beklerken uyuyakaldığı için

⁶⁸ Bakara, 2/187

⁶⁹ Ashabın bu tutumunun kaynağı kesin olarak bilinmemektedir. Kur'an'da ve hadislerde konuyu aydınlatıcı bir bilgi bulunmadığından, alimler bu konuda farklı düşünmektedirler. Kimileri Kur'an'da yer almaması nedeniyle bizim bilemediğimiz, ancak o günkü Müslümanların bildiği şer'î bir hükmün mevcudiyetinden söz etmektedirler. İlgilendiğimiz âyetle "...size belâ kılındı" ifadesi ve Hz. Ömer'in işlediği fiile Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tepkisiyle de bu görüşü desteklemek mümkündür.

Bakara Sûresi'nin 183. âyeti sadece orucu farz kılmakta ama nasıl uygulanacağı hususunda bir hüküm getirmemektedir. Hicretin ikinci yılında orucun farz olmasından önce de Müslümanlar bu ibadete yabancı değillerdi. Başta Hz. İbrahim olmak üzere diğer peygamberlerin oruçlarının uzantıları, çevrelerindeki chl-i kitabın, haniflerin ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in değişik vesilelerle oruç tutuyor olmaları onların bu ibadetle tanışmalarını sağlamıştı. Bazı âlimler, işte bu yüzden ashâbın aynı toplumda birlikte ve iç içe yaşadıkları chl-i kitabın uygulamalarından ilham alarak, o uygulamaları iyi niyetle kendilerine adapte etmiş olabileceklerini belirtmektedirler. Her iki düşüncenin sahiplerinin de delilleri vardır. Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 183; Mâverdi, *Nüket*, I, 245; Mevdûdî, *Tefhim*, I, 129, 192. Dipnot; Hayreddin Karaman ve Arkadaşları, *Kur'an Yolu*, D.I.B. Yayınları, Ankara, 2006, I, 285; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sabîb*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Savm, I; Müslim b. el-Haccâc Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'ri (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sabîb*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Sıyâm, 19, hadis no: 113-131; Tâhîru'l-Mer'e (Olgun), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Bilmen Basımevi, yrs., 1963, s. 102-113; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Câbiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, s. 110-112.

hiçbir şey yiyememiş ve ertesi gün de aç olarak orucunu tutmaya devam etmişti. Onu gören Hz. Peygamber ‘Neden bu kadar bitkin görünüyorsun?’ diye sorunca, o da başından geçenleri anlatmıştı. Tam bu sırada Hz. Ömer de Hz. Peygamber’e gelerek hanımı yatsıdan önce uyuyup uyandıktan sonra onunla ilişkide bulunduğunu ve bundan dolayı çok üzgün olduğunu söylemişti de ‘Ey Ömer! Bunu gerçekten yapmış olamazsın’ tepkisini almıştı. Ashabdan bazıları da benzer ifadelerle hatalarını itiraf ettiklerinde onların bu müşküllerini gidermek için ilgili âyet nazil oldu.⁷⁰ Âyet, orucun sınırlarını belirlerken *gecenin bitimini* başlangıç/ımsak; *gündüzün bitimini* de son nokta/iftar olarak belirlemiştir. Böylece diğer zamanlarda yiyip içmek ve ilişkide bulunmanın serbest olduğu vurgulanmıştır.

Âyette geçen *nefislere ihânet etmekle* hangi anlamın kastedildiği net değildir. Çünkü o günkü Müslümanların yukarıda anlatılan yeme-içme ve cinsel ilişkiye karşı tutumlarının kaynağı bu ihânete verilecek anlamın belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, aslında yasaklayıcı bir hüküm olmadığı halde, Müslümanların çevrelerindeki Yahudi ve Hristiyanlardan etkilenerek ibadeti zorlaştırmış olabilecekleri görüşü kabul edilecek olursa -Mücâhid’in de belirttiği gibi- *zulmetmek* manası ihâneti karşılamak için buraya uygun düşmektedir.⁷¹ Bu takdirde Müslümanların boşu boşuna kendilerine yazık ettikleri, haksızlık ettikleri ve kendilerini zora sokan uygulamaların içine girdiklerine dikkat çekilmekte; bu yüzden Allah tarafından onlara acındığı ve kendilerinin hoş görüldükleri vurgulanmış olmaktadır. Açıkça belirtmese de Taberî’nin başka görüşten yana olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, âyetteki ihâneti iki yasağı çiğneme ve sadâkatsizlik olarak tanımlamaktadır.⁷² Bu görüş itirazdan uzak değildir. Şâyet Müslümanlar mevcut şer’î bir hükmü çiğnemiş olsalardı nefislerine/kendilerine karşı değil, Allah’a karşı ihânet etmiş olurlardı. Hâlbuki âyet nefislerine karşı ihânetten söz etmektedir.

Bize göre âyetteki ihânetin yukarıdaki manaları taşımış olma ihtimali bulunmakla beraber, kelimenin kök anlamındaki *eksiltme, noksanlaştırma* manasından hareketle Müslümanların bedensel ihtiyaçlarını karşılamadaki yanlışlıklarının vurgulanmış olması da muhtemeldir. Nefislerinin arzularına gereği gibi cevap vermedikleri, kendilerini dünyaya ait zevk ve ihtiyaçlardan yoksun bırakmakla, nefislerinin hakkını tam vermemekle yanlış bir tutum sergiledikleri dile getirilmiş olabilir. Ayrıca bir başka anlam da söz konusu

⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 179-183; Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 53-54.

⁷¹ Ibn E'bi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 316; Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî (ö. 1981), *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Menşûrâtü Cemâatil-Müderrişin, trs., Kum, II, 44-46.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 179.

edilebilir: İhânet kelimesinin temel anlamlarından olan *gizlemek*ten yola çıkarak, Müslümanların yasak vakitte bazen yiyip içme ve cinsel temasta bulunduklarını gizleyip, sonra hiçbir şey yokmuş gibi ibadetlerine devam etmelerinin, Müslüman toplum içinde orta yerde bu vicdanla dolaşmalarının âyet tarafından eleştirildiğini söylemek de olasıdır. Çünkü onlar yaptıklarını gizlemek sûretiyle öncelikle kendilerine karşı ihânet etmiş oluyorlardı.⁷³

Kur'an-ı Kerim'de nefislere ihânetin konu edildiği başka bir âyet de Nisâ Sûresi'nin 107. âyetidir. Konuyla ilgili âyetler, birbiriyle ilişkili oldukları için onları ayırmadan anlamlarını vermek istiyoruz:

*“(Ey Muhammed!) Muhakkak biz hak ve hakikatlerle dolu bu kitabı insanlar arasında Allah'ın gösterdiği gibi hükmedesin diye sana gönderdik. Öyleyse sakın hâinlerden taraf olma (105). Ve Allah'tan bağışlanma dile. Allah kesinlikle Gafûrdur, Rahîmdir (106). Nefislerine ihânet edenler adına mücadele etme, onları savunma. Allah hâinlik yapıp duran günahkârları sevmez (107). Onlar bunu halktan gizlerler fakat Allah'tan gizleyemezler. Oysa geceleri bir araya gelip Allah'ın hoşnut olmayacağı sözler tasarlarlarken Allah yanlarındaydı. Allah onların yapıp ettiklerini bilgisiyile kuşatmıştı (108). Hadi siz dünya hayatında ihânet edenleri savundunuz. Peki kıyamet gününde Allah'a karşı onları kim savunacak, kim koruyacak? (109)”*⁷⁴

Olayın özü kısaca şu şekildedir: Medine'de yaşayan Ebû Tu'me b. Übeyrik adındaki bir münâfık, hırsızlık yapmış, ancak çaldığı malı bir Yahudiye emânet olarak bırakmış, ya da hiç haberi olmadığı halde Yahudinin evinin bahçesine atmıştı. Araştırmalar sonucunda hırsızlık suçu, evinde çalıntı mal bulunan Yahudinin üstünde kalmıştı. Olay Hz. Peygamber (s.a.v.)'in halletmesi gereken bir dava haline gelmişti. Suçlunun kabilesinin ileri gelenleri sürekli Allah Resûlü'nün yanına gelerek davanın Yahudi sanığın aleyhine bir hüküm verilmesi ile sonuçlanması konusunda ısrarcı olmaktaydılar. Allah Resûlü de ısrarlardan etkilenmiş ve hırsızlığı Ebû Tu'me'nin yapmadığı yönünde karar vermeyi düşünmeye başlamıştı. İşte tam bu sırada Nisâ Sûresi'nin 105 ve 107. âyetlerini de içeren bir âyet grubu nâzil olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in böyle hâinlik edenleri savunmaması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁵

Burada hâinler hem hırsızlığı yapan münâfık Ebu Tu'me, hem de onun taraftarlarıdır. Onların ihânetleri her ne kadar hırsızlık yapmak ve davanın seyrini etkileme amacıyla faaliyette bulunmak olsa da, hâne fiilinin temel

⁷³ Ayrıca bkz.: Muhammed Resid Rızâ (ö. 1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr*. (Thrc.: İbrâhim Şemsüddin), Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, II, 143,

⁷⁴ Nisâ, 4/107-109

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 312-317; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 32-33; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*. (Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam ve Arkadaşları), Azim Dağıtım, İstanbul, trs., II, 78-79; Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, II, 363-364.

anlamlarından olan *hakkını vermeme* ve *sadâkatsizlik*ten hareketle şöyle bir mana çıkarmak da mümkün görünür: Hırsız kişi ve taraftarları Allah'ın bahsettiği akıl, beceri ve organların hakkı olan şükrünü edâ etmek ve onları hayırlı işlerde değerlendirmek yerine, olumsuz işlerde kullanmışlardır. İşte onlar bu nimetlerin hakkını vermemişler ve onların gerçek sahibine vefâsızlık etmişlerdir. Allah gûnahta ve hâinlikte ısrar edenleri sevmediğini ifade ederken *hannânen esîmen / حَوَّانَا اِثِمَا* tamlamasını kullanmaktadır ki bu da, o insanların ilgili fiilleri birçok kereler işlediklerini, hatta bunu huy haline getirdiklerini göstermektedir. Zaten Ebû Tu'me'nin bu olaydan sonra Mekke'ye kaçıp orada da hırsızlık yaparken bir duvarın altında kalarak öldüğünü yukarıdaki kaynaklar belirtmektedirler.⁷⁶ 108. âyetten anlaşıldığına göre de onun sülâlesi zaman zaman geceleri gizlice toplanarak davanın seyrini değiştirmede kullanabilecekleri yaldızlı cümleler tasarlamaktaydılar.⁷⁷

Günümüzden oldukça uzun zaman önce gerçekleşmiş bu olayda yargının yanıltılması yönündeki olumsuz gayretlerin Kur'ân tarafından *ihânet* olarak tanımlandığını ve hukuk sisteminin önemli ayaklarından olan hâkim, avukat ve sanıklarla ilgili ilkelere değinildiğini görmekteyiz.

3. Anlaşmaya *İhânet*

Kur'ân-ı Kerim *ihânetin* başka bir çeşidini daha tanımlamaktadır: *Anlaşmalara ihânet.*

"Şüphesiz ki Allah katında canlıların en şerlisi inkâr edenler, inanmayanlardır (56). Onlarla bir anlaşma yaparsan her defasında sözlerinden dönerler ve sorumluluk bilinci taşımazlar (57). Sen anlaşma yaptığın bir kavmin *ihânet* etmesinden endişe edersen, sen de onların yaptığı gibi anlaşmayı yüzüne çarp. Çünkü Allah, sözünde durmayan hâinleri hiç sevmeyiz (58)."⁷⁸

Nüzûlleriyle ilgili tartışmaları⁷⁹ bir tarafa bırakıp ilgilendiğimiz âyetlerde kâfirlerin ve anlaşma yaptığında onu bozanların canlıların en şerlileri olarak tanımlandıklarını görmemiz gerekmektedir. Ardından anlaşmaya varılan toplumun onu tek tarafı olarak bozması *ihânet* olarak Kur'ân terminolojisinde yerini bulmaktadır.

⁷⁶ Bir önceki dipnotta verilen kaynaklar.

⁷⁷ Nisâ, 4/108.

⁷⁸ Enfâl, 8/56-58.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 29; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, VII, 75-85.

Medine'ye hicret ettiğinde, Hz. Peygamber'in Yahudilerle Müslümanların birbirlerine saldırmamaları, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı birbirlerine yardımcı olmaları hususunda onlardan söz aldığını ve onlara güvence verdiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁸⁰ Fakat Hz. Peygamber'in anlaşma yaptığı bu Yahudiler, sebep-i nüzûl rivâyetleri arasında sıralanan muhtelif nedenlerden biri veya birkaçı yüzünden Müslümanlara saldırarak ölümcül olayların faili olmuşlardır. Anlaşmaya ihânet etmişlerdir. Buradaki ihânet vefânın zıddıdır.

Kur'an, uluslar arası diplomaside Müslümanlara ciddi bir ilke getirmekte ve tavırlarının net olmasını istemektedir: Anlaşmayı bozan taraf Müslümanlar olmamalı, çünkü Kur'an'a göre bu bir ihânettir. Anlaşmayı karşı tarafın kesin olarak bozması ya da bozacağına dair belirtilerin kuvvetlenmesi durumunda anlaşmanın bir geçerliliği kalmadığının, bu hususta tereddüde yer olmadığının bilinmesi gerekmektedir.

İnsanlar arasındaki anlaşmalardan başka, Allah ile kulları arasındaki anlaşmanın bozulması da Mâide Sûresi'nin 13. âyetinde *ihânet* olarak nitelendirilmektedir: "...Yahudilerin pek azı hariç, sürekli ihânet etmekte oldukları..."⁸¹ Hz. Muhammed (s.a.v)'e haber verilmektedir. Sûrenin 12. âyetinde Allah'ın Hz. Peygamber döneminden önce vaktiyle İsrailoğulları'ndan kuvvetli söz/misâk⁸² aldığı, ancak onların bu misâka uymadıkları (nakz-ı misâk) belirtilmektedir.⁸³ Bu davranışları cezasız bırakılmayarak Allah'ın ve meleklerin lânetine uğramış ve kalpleri de katılmıştır. Yahudilerin Allah'a verdikleri sözde durmamaları hem *nakz-ı misâk* ile hem de *ihânet* kelimesi ile ifade edilmektedir. 14. âyette de Allah'a yardımcı olacaklarına dair söz veren Hristiyanların kendilerine verilen öğüt ve tembihleri yerine getirmemeleri de *nisyân* kelimesi ile

⁸⁰ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü*, (Thk.: Mustafa es-Sekâ - İbrâhîm el-Fbyârî - Abdülhafîz Şiblî), Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1936, Beyrût, II, 147-150; Muhammed Hamidullah (ö. 2002), *Mecmûatü'l-V'esâiku's-Siyâsiyyeti li-Abdi'n-Nebiyyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşidati*, Dâru'n-Nefâis, 1987, yrs., s. 57-64.

⁸¹ Mâide, 5/13.

⁸² Kur'an'da gerek insanlar arası, gerekse insanların Allah ile aralarındaki anlaşma ve söz vermelerini anlatan *misâk*, *ahd*, *akd*, *va'd*, *nezr*, *yemin* gibi kelimeler vardır. Bu kelimeler birbirlerinin eş anlamlıları gibi görünseler de aralarında ince farklar bulunmaktadır. Örneğin *misâk* ve *ahd*, insanların birbirleriyle ve Allah ile yaptıkları dinî, siyasi, resmî ve sivil bütün sözleşme ve söz vermeler için kullanılan kavramlardır. *Misâk* ahidden daha sağlam ve daha belîğ bir anlaşmadır. Hatta Râğîb, bu farka dikkat çekerek *misâkın*, *yeminle* güçlendirilmiş ahid manasına geldiğini ifade etmektedir (Râğîb, *Müfredât*, s. 512). Ahzâb Sûresi 7-8. Âyetlerde peygamberlerden alındığı bildirilen *galiz misâk* bu anlamı daha da güçlendirmektedir. Ayrıca ahidin tek taraflı söz verme anlamına gelen *yemin*, *adâk*, *vaad* gibi kavramları da içermesi; *misâkın* ise sadece karşılıklı mukâveleleri kapsamı bu kavramlar arasındaki inceliklere örnek olarak gösterilebilir.

⁸³ Mâide, 5/12

anlatılmakta ve sözünde durmama bağlamında değerlendirilmektedir. Onların cezası da kıyamete kadar birbirlerine kin ve düşmanlık duymaları olmuştur.

Yahudilerin ve Hristiyanların vaktiyle Allah'a verdikleri sözlerinde durmamaları örnek gösterilerek; Hz. Peygamber'e de aynı davranışları gösterebilecekleri konusunda uyarıda bulunulmakta ve böyle bir davranış ile karşılaşılırsa affetmesi istenmektedir. Özellikle Yahudilerin bu kötü davranışı bir alışkanlık haline getirdiklerini anlıyoruz. *Hâinetün* / حائنة kelimesinin sonundaki *tâ* harfi mübâlağa içindir. Nasıl ki bir kişinin normalden fazla bilgili olması *allâme* / علامة; soy-sop bilgisinde üstün bir yere sahip olması da *nessâbe* / نسابه kelimesi ile anlatılıyorsa hâinliği fazlaca yapıp bu olumsuz davranışı alışkanlık haline getiren kişi da *hâinetün* kelimesi ile anlatılmaktadır.⁸⁴

4. *İnkâr Anlamında İhânet*

Tahrîm Süresi ihânetin bir başka çeşidinden söz etmektedir. Âyet şu şekildedir:

*“Allah inkâr edenlere Nûh'un karısı ile Lût'un karısını örnek göstermektedir. Onlar kullarımızdan iki sâlih kulun nikâhı altında iken onlara karşı ihânet etmişlerdi. O iki peygamber Allah'tan gelen azabı onlardan savamamışlardı. Onlara 'Cebenneme girenlerle birlikte siz de girin' denildi”*⁸⁵

Hız. Nûh (a.s.)'un ve Hız. Lût (a.s.)'un hanımlarının kocalarına ihânetleri ne idi acaba? Günümüzde eşlerin birbirlerine karşı ihânetlerinden söz edildiğinde, hemen cinsel yönden birbirlerini aldattıkları akla gelmektedir. Âyette geçen iki peygamberin hanımlarının kocalarına ihânetlerinin bir *iffetsizlik* ve *yatak ihâneti* olmadığını kesin olarak belirtmeliyiz. İbn Abbâs ve Dahhâk *“Bir peygamber hanımı asla zinâ etmez, hiçbir peygamber de hanımları hâkında zinâ fiili ile imtibân olunmaz”*⁸⁶ diyerek bu konuya dikkat çekmişlerdir. Tefsirlere baktığımızda onların ihânetlerinin din konusunda bir ihânetle, yani kocalarına ve onların dinlerine sadâkatsizlik göstererek kâfir veya münâfık olmalarıyla açıklandığını görmekteyiz. Temel kaynaklar incelendiğinde bu hanımların ihânetlerinin içerikleri hakkında da bilgi bulmak mümkündür: Hız. Nûh'un hanımı olan Vâile, kocası hakkında müşriklerle işbirliği yaparak *“Bu adam deli”* ifadesini kullanmış ve onun tebliğinin gücünün zayıflamasına çalışmıştır. Hız.

⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 170; Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 116; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tevvîr*, c. IV, cüz: VI, 145,

⁸⁵ Tahrîm, 66/10.

⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 362; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 181; İbû Hayyân, *el-Babru'l-Mubîd*, VIII, 289.

Lût'un hanımı olan Vâlia veya Vâlihe de evlerine bir misafir geldiğinde gündüzleri duman çıkararak, geceleri de ateş yakarak sapık kavme haber vermiştir. Hatta onlarla bizzat görüşerek "*Lût'un evine bugüne kadar görmediğim güzel yüzlü ve güzel kokulu genç adamlar geldi*" diyerek haber vermiş ve kocasını zor duruma düşürmüştür.⁸⁷

Tahrîm Sûresi'nin onuncu âyetinde yer alan bu ihânetleri, sûrenin ana konusuyla ilişkilendirmemek gerektiği kanaatindeyiz. Sûrenin ana konusu, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarından birinin, aralarındaki sırrı bir başka hanıma söylemiş olması ve bunun Hz. Peygamber tarafından öğrenilmesi sonrası cereyan eden bazı olaylardır. Tahrîm Sûresi'nin başında Hz. Peygamber'in hanımlarının birbirlerine sırrı açmalarının âyetler tarafından eleştirilmesi ile, onuncu âyetteki iki peygamberin hanımlarının kocaları aleyhine faaliyet göstermelerinin örnek verilmesi aynı bağlamda değerlendirildiğinde müminlerin annelerine küfür ithamında bulunmuş olma hatasına düşülecektir. Zaten onuncu âyetin başında bu iki hanımın başta kâfirleri temsilen anlatıldığı vurgulanmaktadır. Bize göre sûrenin sonunda anlatılanları, başında anlatılanlarla bağdaştırmayıp müstakil konular olarak düşünmek gerekmektedir. Bu durumda Hz. Nûh'un ve Hz. Lût'un hanımlarının ihânetlerini *inkâr etmek*; kocalarının emirlerine ve onların dinlerine *sadâkatsizlik etmek*; kendilerinden beklenmeyen bir davranış sergileyerek onları *aldatmak* şeklinde anlaşılabilirliğini düşünmekteyiz.

5. Gözlerin İhâneti

Mekkî sûrelerden olan Ğâfir Sûresi'nin 19. âyetinde *gözlerin ihâneti* tabiri geçmektedir. Âyetin anlamı "*(Allah) Gözlerin ihânetini de kalplerin gizlediklerini de bilir*"⁸⁸ şeklindedir.

"Gözlerin ihâneti" ifadesi elbette bakışların kötü bir vasfını konu edinmektedir. Klasik Arapça lügatlerde bu tabirin aslında arslanların fersiz, zayıf bakışlarını anlatmak için türemiş olduğunu görmekteyiz. Arslana karşıdan bakan birisi, onun bakışlarındaki zayıflığa kanarak tehlike unsurunu hiç düşünmemektedir. Ama biraz sonra bu sert olmayan, zayıf ve yumuşak bakışların altından aldatma ve saldırı çıkmakta, yani kişi yanılmaktadır. Bu tabir insanlar için söz konusu olduğunda lügatlerde "*nâmâbreme hissettirmeden/göz ucuyla/hırsız edasıyla bakmak*", yani bir şeyler çalmak isteyen kişinin gizli gizli

⁸⁷ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, VI, 46-47; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII, 201-202; Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münir fî'l-Akâid ve'l-Şerâi ve'l-Menâcî*, Dâru'l-İkrî'l-Muâsir, Beyrut – Dâru'l-İkrî, Dimaşk, 1991, XXVIII, 324-325; Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid Ibnu'l-İsîr (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî'l-Târîh*, Dâru Sâdır-Dâru Beyrût, 1965, I, 118-122.

⁸⁸ Ğâfir, 40/19

bakışındaki tavrın aynısını sergilemek şeklindeki tanım öne çıkmaktadır. Hatta ihânetten korumak üzere uhdesine aldığı varlığa karşı, kendinden beklenmeyen kötü bir davranış göstererek ihânet eden insanın davranışı “hâince bakış” ile anlatılmaktadır.⁸⁹

Yukarıdaki tanımlarda da görüldüğü gibi “gözlerin ihâneti” ifadesi insan için kullanıldığında cinselliği de içermektedir. Ayetteki “gözlerin ihâneti” tabirinin tam anlamını ortaya koyabilmek için baktığımız tefsirlerde de cinsellik anlamının öne çıktığını, hem de mümin erkeklerin ve kadınların gözlerini şehvî bakışlardan korumalarına yönelik açık bir uyarı⁹⁰ bulunmasına rağmen, buna hiç değinilmeden her nedense sadece erkeğin kadına şehvetle bakmasının konu edinildiğini gördük.⁹¹ Tefsirlerde bu konuyu açıklama sadedinde özellikle İbn Abbâs’ın çizdiği şehvetli bir erkek portresi aşağı yukarı bütün müfessirlerin görüşlerini etkilemiştir. O portrede anlatılanlara göre “gözlerin ihâneti” herhangi bir toplulukta bulunan güzel bir bayana, çevredeki fark etmedikleri anda defalarca şehvetle bakan birisinin kötü bakışını ifade etmektedir.⁹²

Tefsirlerde bu konuya dair pek çok açıklama İbn Abbâs’ın görüşünün paralelinde ilerlemekte olup kaş göz işareti yapmak; -bir kere değil- tekrar tekrar bakmak; hırsızca bir bakışla bakmak; Allah’ın yasakladığı şeye bakmak gibi ilâve anlamlar da zikredilmektedir.⁹³

Yukarıdaki anlamlar tamamen yorumculara hastır. “Gözlerin ihâneti” tabiri başka türlü anlaşılmaya da müsaittir. Biz, cinsellik boyutunu kavramın sadece bir parçası kabul ederek daha farklı bir değerlendirme yapmak istiyoruz: Âyetin yer aldığı sûrenin nâzil olduğu ortamda, yani Mekke’de kâfirlerin Hz. Peygamber’e sürekli olarak düşmanlık besledikleri bilinen bir gerçektir. Kâfirlerle Hz. Peygamber arasındaki anlaşmazlıkların merkezini oluşturan tevhid ve âhiret düşüncesi, delillerinin ortaya konması şeklinde sûrenin 15-18. âyetlerine yansımış durumdadır. Dönemin kâfirleri düşmanlıklarında o kadar ileri gitmişlerdi ki Hz. Peygamber’i öldürmeye dahi kalkışmışlardı. Buhârî’nin

⁸⁹ Halil, *Ayn*, IV, 309-310; İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 144-146; Âsım, *Kâmus*, III, 79.

⁹⁰ Nûr, 24/30-31.

⁹¹ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 150; Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 303; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), *el-Keşşâf an-Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî'l-Ücûbi'l-Te'vîl*, Tertib: Muhammed Abdüsselâm Şahin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, IV, 154; Ebû'l-Âdil Şihâbüddin Seyyid Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1853), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i ve'l-Mesâni/Râbu'l-Meâni*, Dâru'l-Fîkr, Beyrut, 1997, XIV, 90.

⁹² Ebû'l-İdâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (İhk.: Muhammed İbrâhim el, Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülaziz Ganim), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, VII, 127.

⁹³ Bkz.: 90. dipnot

naklettğine göre bir gün Allah'ın Elçisi Kâbe'de namaz kılmaktayken Ukbe b. Muayt, Resûlullah'ın boğazına bir bez dolayıp şiddetlice sıkarak onu boğmaya kalkışmıştı. Tam o anda Hz. Ebû Bekir yetişerek Resûlullah'ı kurtarmış ve "Siz sadece 'Rabbim Allah' dediği için mi bir kişiyi öldürüyorsunuz?" diye çıkmıştı.⁹⁴ Dolayısıyla biz, "gözlerin ihâneti" tabirini kâfirlerin içinde bulundukları psikolojik durumlarının dışı yansımaları ifade edecek şekilde *öfkeli, kinle dolu kötü bakışlarını* anlatmak için kullanılan bir ifade olduğunu düşünmekteyiz. Yine Mekke dönemi sûrelerine bakıldığında Hz. Peygamber'e düşmanlık edenlerin olumsuz tavırlarını yansıtan âyetleri görürüz. Hac Sûresi'ndeki "Onlara âyetlerimiz apaçık olarak okunduğu zaman, inkâr edenlerin yüzlerinden inkârı anlarsın. Neredeyse kendilerine âyetlerimizi okuyanlara saldıracaklar..." âyeti⁹⁵ ile Kalem Sûresi'ndeki "Kâfirler Zikir'i/Kur'an'ı dinlediklerinde neredeyse seni gözleriyle yıkarı devireceklerdi. 'O delidir' diyorlardı" âyeti⁹⁶ birlikte düşünüldüğünde inkârcıların içlerindeki kin ve nefretin dışı vurumu açıkça görülecektir. Başka bir âyettede *buğ* kelimesi, bizzat zikredilerek "...öfkeleri ağızlarından dökülmektedir, kalplerinin gizledikleri ise daha büyüktür"⁹⁷ denmektedir. Bu ifadeleri bir bütün olarak ele aldığımız zaman insanın zâhir ve bâtın olarak iki yönü olduğunu görüyoruz. Gözler bakışlarıyla; yüz görünüşüyle; ağız da saçtığı sözlerle insanın içini dışarıya yansıtan aynalar olmaktadır. Ancak dışı yansıyanlar, içerdeki cüz'i kısmını oluşturmaktadır. İşte Allah bütün bunları çok iyi bilmektedir.⁹⁸

Sonuç olarak ilgilenmekte olduğumuz "hâinetü'l-a'yün / حَائِنَةُ الْأَعْيُن : gözlerin ihâneti" ifadesi İslâm düşmanlarının kin ve öfke dolu kötü bakışlarını anlatmaktadır.

6. Zina İftirası Olarak İhânet

Kur'an-ı Kerim'de ihânetin bir başka çeşidi de Yûsuf Sûresi'nde yer almaktadır: Yusuf Peygamber, Mısır azizinin hanımının çirkin teklifine olumlu cevap vermediği için zindana atılmış ve orada yıllarca kalmıştır.⁹⁹ Neden sonra Mısır kralının gördüğü başak-inek muhtevalı rüya onun zindandan çıkmasına vesile olmuştur. Bu rüya, saray çevrelerinde tatmin edici bir biçimde yorumlanamayınca¹⁰⁰ Hz. Yusuf'un aynı zamanda saray hizmetçilerinden olan

⁹⁴ Buhârî, *Sabîh*, Tefsîr, Sûrâtü Gâfir, 40.

⁹⁵ Hac, 22/72.

⁹⁶ Kalem, 58/51.

⁹⁷ A. İmrân, 3/118.

⁹⁸ Ayrıca bkz.: Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, XVII, 491-493.

⁹⁹ Yûsuf, 12/23,35,42.

¹⁰⁰ Yûsuf, 12/43-44.

eski bir hapislane arkadaşı, krala rüyayı ancak Yusuf'un net olarak yorumlayabileceğini bildirmiş ve ondan yorum istemiştir.¹⁰¹ Hz. Yusuf, bu istek karşısında zindandan çıkmak için can atan bir insan portresi çizmemiş, aksine peygamberlerin izzetine yakışır bir tavırla bulunmuştur. Yıllar önce suçsuz olduğu anlaşılmamasına rağmen,¹⁰² sarayın ileri gelenlerinin itibarları uğruna zindana atılan Hz. Yusuf, kendisine gelen elçiyi krala geri göndererek şahsı ve iffeti üzerindeki töhmetin kaldırılmasını istemiştir: *"Efendinin yanına dön ve kadınlar o zaman niçin ellerini kesmişlerdi bir sor..."*¹⁰³ Mısır kralının *"Yusuf'la olmak istediğinizde zorunuz ne idi?"* biçimindeki sorusuna kadınlar *"Haş! Biz ondan bir kötülük görmedik"* diye cevap verdiler. Kralın önünde yapılan bu sorgulamada azizin hanımı da söz aldı ve *"Artık hakikati açıklamak kaçınılmaz oldu. Onunla olmak isteyen asıl bendim, Yusuf doğru/söyleyen birisi"* dedi.¹⁰⁴ İşte azizin hanımının bu ifadelerinden sonra, sûrenin 52. âyetini oluşturan bir cümle var ki, ihânet kelimesi burada geçmektedir ve bu cümlemin kime ait olduğu çok tartışılmaktadır:

Sûrenin 52 ve 53. âyetlerindeki sözlerin sahibinin belirlenmesi ihânet kelimesini anlamlandırmada kilit konumunda olduğu için biz de bu tartışmaların içine girmek zorundayız.

¹⁰¹ Yûsuf, 12/45-46.

ifadenin Hz. Yusuf'a ait olduğunu kabul edenlere göre buradaki ihânetin anlamı *zîna* olmaktadır.

Bununla birlikte yukarıdaki sözlerin azizin hanımına ait olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁰⁸ Onlara göre azizin hanımının ifadesi 51. âyetin sonuna doğru başlamakta 52 ve 53'ü de kapsamaktadır. Bu cümleler birbirinin devamından başka bir şey değildirler. Zaten Hz. Yusuf da o sırada huzurda değil, zindanda bulunmaktaydı.

Bizim kanaatimiz de bu sözlerin bir bütün olarak vezirin hanımına ait olduğu yönündedir. Çünkü Yusuf Sûresi'nde anlatılan kıssanın genel üslubu da bu mâhiyettir. Hz. Yusuf'un çocukluğundan itibaren başından geçen bütün olaylar gelişme sırasına göre zincirleme olarak takdim-tehir yapılmaksızın anlatılmaktadır. Burada da ilgili sözlerin Hz. Yusuf'a değil, kadına ait olması daha uygun görünmektedir. Âyetteki ihânet etmenin anlamını bu kabulümüz belirleyecektir. Bize göre kadın yıllar önce bir zina iftirası atmakla Hz. Yusuf'a ihânet etmişti. Bunu onun varlığında yapmıştı. Şimdi ise Yusuf'un yokluğunda, yani o zindanda iken aynı ihâneti sürdüremeyeceğini itiraf etmektedir. Bizim düşüncemiz buradaki ihâneti sıdkın zıddı olan kizb ve iftira ile anlamlandırmanın daha doğru olacağı yönündedir.

SONUÇ

Çalışmamızın sonunda şunu söyleyebiliriz: İnanç farkı tanımaksızın her insandan ihânet fiili sadır olabilir. İnançsızlardan ihâneti beklemek her zaman mümkündür. Ancak, Allah inancı olanlar, özellikle de müslümanlar bu konuda dikkatli olmalı, hata yaparak bu fiili işlememelidirler. Çalışmamızdan elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Gerek klasik Arapça lügatlerinde ve gerekse Câhiliyye dönemi şüirlerinde hıyânet masdarının ilk anlamları *eksiklik*, *zayıflık*, *gizlemek*, *yanıltmak* ve *emânete ihânet etmek* olarak yer almaktadır. Bu anlamlar, Câhiliyye döneminde dinî bir içerikten ziyâde dünyevî içerik taşımaktaydı. Oysa Kur'an, hıyâneti Allah'a ve Resûlü'ne ihânet etmek, Allah'a verilen sözleri tutmamak, Hz. Nûh ve Hz. Lût'un hanımlarının inançsızlık göstermeleri biçiminde de kullanarak bu kavramın içeriğine dinî bir hüviyet de katmıştır. Bu durum, hıyânete Kur'an'la birlikte yeni anlamların eklendiğini göstermektedir.

Kur'an'a göre hazine malları *emânet*dir. Onların tasarrufu sırasında Allah'ın belirlediği ölçülere uymayarak O'na itaat etmemek *emânete ihânet etmek*dir, aynı

¹⁰⁸ Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, V, 78-79; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Mubîd*, V, 316; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, IV, 319-320; Reşid Rızâ, *el-Menâr*, XII, 267-268; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve'l-Tenvîr*, VI, cüz: XII, 292.

zamanda Allah'a ve Resûlü'ne ihânet ile eş tutulmaktadır. Emânet kelimesi, anlam sahası oldukça geniş tutularak günümüz Türkçesinde de *emânete ihânet* biçiminde kullanılmaktadır.

"Kur'an'a göre kimler hâindir?" şeklindeki bir sorunun da cevaplanması gerektiğini düşünüyoruz. Ayetlere göre hâin kişinin eylemleri ve vasıfları şu şekildedir: Kur'an, hakkı ve ihtiyacı olan bazı meşru zevklerden nefsinin mahrum bırakılan hâin olarak görmekte ve onların nefislerine/kendilerine karşı ihânet ettiklerini bildirmektedir (Bakara, 2/187). Hırsızlık yapmak sûretiyle Allah'ın verdiği kabiliyetleri kötü yolda kullanan da hâindir, o da nefsinin/kendisine karşı ihânet etmiş sayılmaktadır (Nisâ, 4/107). Hâin kişi sözüne sâdık değildir. Allah'a, Resûlü'ne ve insanlara verdiği sözü tutmadığı gibi (Mâide, 5/13; Enfâl, 8/58); bir topluluk ile yapılan anlaşmaya da uymaz ve tek taraflı bozar (Enfâl, 8/58). Kur'an'a göre hâin kişi ilahî emirlere direnç göstererek, Allah'a ve Resûlü'ne itaat etmez. Bedir Savaşı sonrası ganimetlerin paylaşımında görüldüğü gibi, müminler eski alışkanlıklarını devam ettirmekte ısrar edip Allah'ın ölçülerini göz ardı etmişlerdi (Enfâl, 8/27, 71). Yine, hâin kişi insanlar arası ilişkilerinde de olumsuzluklar peşindedir. Suçsuz bir insana zina iftirası atarak onu suçluymuş gibi gösterebilmektedir (Yûsuf, 12/52). İçinde taşıdığı kin ve nefreti bakışlarıyla aksettiren din düşmanı da hâindir (Gâfir, 40/19). Son olarak hâin kişinin, Allah düşmanlarıyla işbirliği yaparak Müslümanları aldatan inançsızlar olduğunu belirtebiliriz. Bu kişi isterse bir peygamber hanımı olsun. Yine de bu tavrından ötürü hâin olarak anılmaktadır (Tahrîm, 66/10).

Allah günahkâr (Nisâ, 4/107), inkârcı hâinleri (Hac, 22/38) asla sevmemekte, onlardan taraf olunmamasını istemekte (Nisâ, 4/105) ve onların kötü planlarını kesinlikle başarıya ulaştırmayacağını bildirmektedir (Yûsuf, 12/52).

KAYNAKÇA

- Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfreh li-Elhâzî'l-Kur'an*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1996.
- el-Âlûsî, Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd (ö. 1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, trs.
- Amr b. Külsûm, Ebû'l-Esved (ö. 584 veya 600), *Dîvânü Amri'bni Külsûm*, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.

- Âsım Efendi, Ebû'l-Kemâl Ahmed (ö. 1236/1820), *Okyânûsu'l-Basîl fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, İstanbul, 1304/1886.
- el-A'şâ, Meymûn b. Kays (ö. 7/629), *Şerbu Dîvânî'l-A'şâ*, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.
- Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Câbiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, Beyân Yayınları, İstanbul, trs.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyât, İstanbul, trs.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2005.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 393/1003), *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Thk.: Ahmed Abdulgafûr Atâr), Beyrût, 1979.
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf (v. 201/816), *et-Ta'rifât*, Dersââdet, Arif Efendi Matbaası, 1318/1900.
- Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, yrs., 2000.
- Ebû Hayyân, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Yûsuf (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, en-Nasru'l-Hadîse, Riyâd, 1329/1911.
- Fayda, Mustafa, "Bedir Savaşı", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul, 1992.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 202/822), *Meâni'l-Kur'an*, Alemu'l-Kütüb, Beyrût, 1980.
- Hamîdullah, Muhammed (ö. 2002), *Mecmûatü'l-Vesâiku's-Siyâsiyyeti li-Abdi'n-Nebiyyi ve'l-Hilâfeti'r-Râşidâti*, Dârun-Nefâis, 1987, yrs.
- el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân, el-Ferâhidî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-Ayn*, (Thk.: Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâi), Menşûrât, Beyrût, 1988.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Thk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1999.
- İbn Hîşâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik, (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebevîyyetü*, (Thk.: Mustafa es-Sekâ - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafîz Şiblî), Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1936, Beyrût.

- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriya (ö. 395/1005), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüga*, (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1991.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Thk.: Muhammed İbrâhîm el-Bennâ - Muhammed Ahmed Âşûr - Abdülazî Ganîm), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâuddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadr – Dâru Beyrût, 1955.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâ Muhammed (ö.230/845), *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü mine't-Tabakâti'l-Kübrâ*, ez-Zehrâ li-İlmi'l-Kübrâ, Kâhire, 1989.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn, (ö. 728/1328), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1988.
- İbnü'l-Esir, Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid (ö. 630/1232), *el-Kâmi'l-fî't-Târîh*, Dâru Sâdır-Dâru Beyrût, 1965.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn Ahmed b. Râgıb (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1961.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Türk Lügati / Türk Dillerinin İstikâka ve Edebî Lügatleri*, İstanbul, 1943.
- Karaman, Hayreddin-Çağrı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kâfi-Sadreddin, Gümüş, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, D.İ.B Yayınları, Ankara, 2006.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, Kâhire, 1962.
- el-Mâverdi, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Thk.: es-Seyyid Abdulsûr b. Abdîrahîm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, trs.
- el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (ö. 1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, (Çev.: Muhammed Hân Kayânî-Yusuf Karaca-Nazife Şişman-İsmail Bosnalı-Ali Unal-Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Nâbiğa ez-Zübyânî (ö. Milâdî 605), *Dîvânü'n-Nâbiğati'z-Zübyânî*, (Thk.: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrût, trs.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn (ö. 606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr / Mejâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahrân (Mısır 1937'den fotokopi).

- Rıza, Muhammed Reşid (ö. 1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr*, (Tahric: İbrâhîm Şemsuddîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1999.
- et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin (ö. 1981), *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Menşûrâtü Cemâti'l-Müderrişîn, trs., Kum.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerî (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Thk.: Hânî el-Hâc – Imâd Zekî el-Bârûdî – Hayrî Saîd), el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, Kâhire, 2004.
- Tâhiru'l-Mer'e (Olgun), *Müslimanlıkta İbadet Tarihi*, Bilmen Basımevi, yrs., 1963.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö. 468/1075), *Esbâbü'n-Nüzûl*, (Thk.: Kemâl Pesyûnî Zeğlûl), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1991.
- Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akâidetü ve's-Şerâti ve'l-Menbec*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrût-Dâru'l-Fikr, Dimaşk.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirilenler. İsmail Karaçam ve Arkadaşları), Azim Dağıtım, yrs., trs., I-X. (Hak Dini)
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ (ö. 1205/1790), *Tâcü'l-Arûs*, Dâru Sâdır, 1305/1887, I-X.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûbi't-Te'vîl*, Tertîb: Muhammed Abdüsselâm Şahin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.